

Мокрицька І. Я.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ПРИ ПРОВАДЖЕННІ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ

У цій статті автор розглядає питання диференціації процесуальної форми на прикладі справ про злочини, скоєні неповнолітніми особами. Досліджуються особливості провадження по даній категорії справ.

Кримінально-процесуальним законом установлений єдиний порядок провадження у кримінальних справах, який забезпечує компетентним органам влади, що ведуть кримінальне судочинство, нормальне функціонування, гарантує обвинуваченому, його захиснику, потерпілому, цивільному позивачу і всім іншим особам реалізацію належних їм процесуальних прав та обов'язків.

Законодавець встановлює порядок судочинства відповідно до поставлених завдань, змісту і характеру слідчої і судової діяльності. Цим зумовлюється, як структура процесу, його будова в цілому (а також принципи, що лежать у його основі), так і порядок кожної стадії. Процесуальна форма безпосередньо впливає на зміст кримінального судочинства, останнє прямо залежить від тієї чи іншої побудови процесу. У ній чітко виявляється нерозривність форми і змісту. У процесуальній формі знаходить своє відображення зміст кримінального процесу.

Закон надає важливого значення неухильному виконанню вимог Кримінально-процесуального Кодексу (далі КПК), що окреслюють порядок судочинства, як умові правосуддя. Значні порушення кримінально-процесуального закону є підставою для відміни або зміни вироку по справі. Водночас закон допускає і диференціа-

цію процесуальної форми в окремих категоріях справ.

Диференціація, відступ від звичайної, єдиної процесуальної форми зумовлені характером злочину або особливостями обвинуваченого тощо. Зокрема, яскравим прикладом диференціації процесуальної форми є провадження у справах про злочинні діяння неповнолітніх.

Вперше у Кримінальному кодексі України 2001 року було виділено розділ XV щодо особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Його норми покликані сприяти врахуванню вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей (інтелектуальних, вольових, емоційних) розвитку неповнолітніх, які вчинили злочини, рівень адаптованості неповнолітнього до соціального життя у суспільстві, його здатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність дій, вчинків, наявність правової культури, елементарних знань щодо кримінальної відповідальності за вчинений злочин.

Особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх передбачені главою 36 Кримінально-процесуального кодексу України. У статті 432 КПК підкреслюється, що порядок провадження у справах про злочини неповнолітніх визначається загальними правилами цього

Кодексу і, крім того, статтями цієї глави. Слід мати на увазі, що положення, передбачені главою 36 КПК, застосовуються у справах про злочини осіб, які на момент провадження у кримінальній справі не досягли вісімнадцятирічного віку.

Особливості слідчих дій, передбачених кримінально-процесуальним законом щодо неповнолітніх, які вчинили злочини, можна умовно розділити на дві групи.

До першої групи відносяться особливості, пов'язані з віком, фізичним і психічним розвитком свідків, обвинувачених, потерпілих. Ці особливості враховують слідчі, на яких покладено обов'язок розслідувати злочини неповнолітніх. Крім того, вікові особливості впливають на оцінку судом суспільної небезпеки вчиненого. Залежно від віку є можливість забезпечити виховний вплив на неповнолітнього без застосування кримінального покарання.

До другої групи можна віднести особливості, пов'язані із суб'єктом злочину, які вимагають уваги, такту та справедливості. Ці особливості передбачені рядом статей загальної частини кримінально-процесуального кодексу, а також нормами глави 36 КПК України, які створюють підвищені гарантії захисту прав і законних інтересів неповнолітніх. Так, згідно зі ст. 439 КПК України, якщо неповнолітній брав участь у вчиненні злочину разом із дорослою особою, слідчий повинен з'ясувати можливість виділення справи щодо неповнолітнього в окреме провадження з метою швидкого розслідування і зменшення негативного впливу на нього дорослого співучасника злочину.

Законодавець у ст. 111 КПК України передбачає, що у всіх випадках, коли злочин вчинено неповнолітнім, обов'язкове провадження досудового слідства. Але це не позбавляє органи дізнання права порушити кримінальну справу. Повноваження органів дізнання по злочинах неповнолітніх обмежуються тільки невідкладними слідчими діями і, якщо органом дізнання встановлено, що злочин вчинено неповнолітнім, він передає справу слідчому.

Крім того, проаналізувавши кримінально-процесуальні норми щодо справ неповнолітніх, можна виділити таких особливостей досудового слідства:

1. Предмет доказування значно розширюється. Крім обставин, визначених у статті 64 (подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину, винуватість обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину, що впливають на ступінь тяжкості скоєного діяння, а та-

кож обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують чи обтяжують покарання; характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння) та статті 23 КПК України (виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину), встановлюються також обставини, перелічені у статті 433 КПК. Це відповідно: вік неповнолітнього (число, місяць і рік народження); стан здоров'я і загального розвитку неповнолітнього. За наявності даних про розумову відсталість, не пов'язану з психічним захворюванням, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; характеристики особи неповнолітнього; умови життя та виховання неповнолітнього; обставини, які негативно впливали на виховання неповнолітнього; наявність дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність.

Розширений перелік елементів предмета доказування у справах про злочини неповнолітніх, передбачений у чинному законодавстві з метою більш поглибленого вивчення особи неповнолітнього, мотивів його дій, їх характер та інших питань, встановлення яких дає змогу суду прийняти об'єктивне рішення по справі.

2. У провадженні такої категорії справ один з батьків визнається законним представником неповнолітнього. Як правило, це мати неповнолітньої особи.

3. Витребування документів про вік особи. Це свідоцтво про народження, паспорт, інший документ, копія якого може бути приєднана до справи. У разі відсутності свідоцтва про народження до справи приєднується копія запису державного органу про народження неповнолітнього. При протиріччі між даними про вік необхідно направити запит за місцем реєстрації народження.

За відсутності офіційних документів, які підтверджують вік неповнолітнього, або неможливості, з різних причин, їх відновити (наприклад, втрачені архівні записи про народження), а також тоді, коли є обґрунтовані сумніви щодо оригіналу документа про народження, для встановлення віку обвинуваченого необхідно, відповідно до п. 5 ст. 76 КПК України, призначити судово-медичну експертизу.

4. При розслідуванні справ про злочини неповнолітніх в абсолютній більшості випадків до справ долучаються розгорнуті характеристики зі школи, училища, з місця проживання, а також довідки з кримінальної міліції у справах непов-

політніх і служби в справах неповнолітніх про те, чи перебував неповнолітній на обліку, коли і за які правопорушення був поставлений на облік, коли розглядався службою у справах неповнолітніх, чи притягувався він до адміністративної відповідальності тощо. За необхідності проводиться допит осіб, що мають інформацію про неповнолітнього. Дані, які характеризують особу неповнолітнього, повинні встановлюватися якомога повніше, щоб були виявлені всі його, як позитивні, так і негативні риси.

5. Перевірка диспансерних обліків. Коли неповнолітній перебував на обліку у зв'язку з психоневрологічним захворюванням або у лікарні, слід витребувати відповідні медичні документи. Якщо отримані дані викликають сумнів в осудності неповнолітнього, слідчий та суд, відповідно до п. 3 ст. 76 КПК України, мають призначити психолого-психіатричну експертизу.

6. Участь захисника від першого допиту неповнолітнього. Захисника для участі в справі може запросити сам неповнолітній, його батьки чи інші законні представники. Якщо вони цього не зробили, особа, яка проводить дізнання, слідчий, суддя, суд зобов'язані призначити неповнолітньому захисника. Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р., розглядають здійснення захисту за призначенням, як важливий професійний обов'язок адвоката; його необгрунтована відмова від прийняття на себе захисту за призначенням вважається неприпустимою [1, с. 8].

Передбачена ст. 45 КПК України обов'язкова участь захисника з моменту пред'явлення обвинувачення забезпечується обов'язковою присутністю захисника при пред'явленні обвинувачення: при оголошенні постанови про притягнення особи як обвинуваченого, роз'ясненні суті пред'явленого обвинувачення, врученні копії згаданої постанови (все це фіксується у протоколі, який обов'язково підписується захисником (ст. 140 КПК).

7. Застосування до неповнолітнього запобіжних заходів, перелічених у статті 149 КПК, а також запобіжних заходів спеціального характеру, передбачених ст. 436 КПК України, — передача під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а якщо неповнолітня особа виховується в дитячій установі, — під нагляд адміністрації цієї установи.

8. Затримання і утримання під вартою застосовуються лише у виняткових випадках, зумовлених тяжкістю вчиненого злочину. Неповнолітнього підозрюваного можна затримати лише

в разі вчинення ним злочину середньої тяжкості й особливо тяжкого злочину. Відповідно до ст. 106 КПК, орган дізнання має право затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі. Згідно зі ст. 155 КПК у вирішенні питання про взяття під варту цей запобіжний захід застосовується до неповнолітнього в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки [2, с. 667].

Затримання має невідкладний характер і, як правило, робиться після вчинення злочину. Одержання санкції прокурора для затримання закон не передбачає, але затримання — це слідча дія, і вона можлива лише після порушення кримінальної справи, оскільки підстава для порушення кримінальної справи виникає раніше, ніж підстава для затримання особи [3, с. 24].

9. Пред'явлення матеріалів справи для ознайомлення проводиться лише з обов'язковою участю захисника. Пленум Верховного Суду України у постанові від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» звертає увагу на те, що при розслідуванні і розгляді справ про злочини неповнолітніх останнім має бути реально забезпечено їхнє право на захист [4]. Відповідно до ст.ст. 367, 370 КПК порушення права обвинуваченого на захист є підставою для скасування вироку і направлення справи прокурору для проведення додаткового розслідування.

Судовий розгляд справ про злочини неповнолітніх здійснюється за загальними правилами, передбаченими главами 24-28 КПК України з урахуванням особливостей, які зумовлені необхідністю найбільш повного і всебічного з'ясування усіх обставин справи і забезпечення додаткових гарантій права неповнолітнього на захист та виховного запобіжного впливу судового процесу у цих справах.

До таких особливостей судового провадження у справах про злочини, скоєні неповнолітніми особами, належать такі характеристики:

1. При судовому розгляді кримінальної справи запрошуються батьки або законні представники неповнолітніх, які перебувають у залі суду протягом всього засідання. Як законного представника на судові засідання зазвичай викликають одного з батьків. Якщо ж з'явилися обидва, суд, виходячи з того, що участь обох батьків призведе до ускладнення судового розгляду, вправі надати функції законного представника одному з них, з'ясувавши при цьому їх думку і врахувавши

законні інтереси неповнолітнього. У разі, коли неповнолітній проживає з одним із батьків, можливо, що участь обох батьків буде доцільною.

Якщо у неповнолітнього немає батьків, опікунів, піклувальників і він не перебуває під опікою або піклуванням дитячої установи чи організації, у суд викликається представник органів опіки і піклування.

У виняткових випадках законний представник може бути тимчасово видалений із залу суду, про що виноситься ухвала (постанова), в якій викладаються підстави прийняття такого рішення. Якщо законний представник повністю усувається від участі в судовому розгляді, замість нього допускається інший законний представник. Це може мати місце, якщо участь законного представника у судовому засіданні може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підсудного (законний представник є співучасником у вчиненні злочину, підбурювачем, таким, що не доніс про злочин, потерпілим, обвинуваченим, якщо в його присутності підсудний не може дати правдиві показання та ін.).

2. Якщо в судовому слідстві необхідно дослідити обставини, що можуть негативно вплинути на неповнолітнього, суд вправі видалити неповнолітнього підсудного із залу судового засідання (на час дослідження таких обставин), як зі своєї ініціативи, так і за клопотанням учасників судового розгляду (Ст. 444 КПК України). Під обставинами, які можуть негативно вплинути на неповнолітнього, розуміють, зокрема, дані, що компрометують його батьків, учителів, вихователів, відомості про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі та ін.

Видалення неповнолітнього підсудного може мати місце при розгляді групових багатоепізодних справ, коли розгляд окремих епізодів злочинної діяльності співучасників (як дорослих, так і неповнолітніх) може негативно вплинути на підлітка. Тому з огляду на моральну сторону, недоцільно, щоб неповнолітній підсудний у цей час перебував на судовому засіданні.

3. Пленум Верховного Суду України у постанові від 16 квітня 2004р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» звертає увагу на те, що у вироку при призначенні пока-

рання неповнолітнім повинні суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання, маючи на увазі, що метою покарання такого засудженого є його виправлення, виховання та соціальна реабілітація [4].

За наявності даних, що свідчать про можливість виправлення і перевиховання неповнолітнього винного у вчиненні злочину без ізоляції його від суспільства, суд у вироку обговорює питання про звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням чи застосування до нього покарання, не пов'язаного з позбавленням волі та призначення за необхідності неповнолітньому вихователя (ст. 445 КПК України).

4. До неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України [5], у віці, коли їм виповнилося 11 років, але до досягнення віку, з якого, згідно з кримінальним законом, можливе настання кримінальної відповідальності, суди застосовують заходи виховного характеру, передбачені ст. 105 КК України. Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 31 травня 2002 р. примусові заходи виховного характеру можуть застосовуватися і до особи, яка у віці від 14 до 18 років вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості¹.

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства кожна особа, яка вчинила злочин, повинна нести кримінальну відповідальність.

Однак законодавець поділяє осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, залежно від віку, на кілька категорій і встановлює для них певні процесуальні гарантії з метою захисту їх конституційних прав.

Однією з таких категорій є неповнолітні, які підлягають підвищеному захисту з боку державних органів та посадових осіб. Саме тому справи, в яких беруть участь неповнолітні, виділяють в окреме провадження, в якому встановлено додаткові процесуальні гарантії захисту їх особистих прав.

1. Правила адвокатської етики (схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів

України 1 жовтня 1999 року; протокол № 6/VI від 1–2 жовтня 1999 року).– К., 1999 р.

¹ Згідно зі ст. 12 Кримінального кодексу України злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років, або більш м'яке покарання; злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

2. Коваленко Є. Г., Малярченко В. Г. Кримінальний процес України.— К.: Юрінком Інтер, 2004.
3. Лукьянчиков Е. Д., Письменный Д. П. Разрешение органами внутренних дел заявлений и сообщений о преступлениях несовершеннолетних.— К., 1987.
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 «Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004 р. // [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 31 травня 2002 р. // [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
6. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве.— М., 1981.
7. Омеляненко Г. М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми.— К., 2002.

I. Mokrytska

THE DIFFERENTIATION OF THE PROCEDURAL FORM DURING THE CONSIDERATION OF CASES ON CRIMES COMMITTED BY MINORS

In this article the author considers the issue of differentiation of the procedural form basing on the example of cases on crimes committed by minors. The research is made on the specific characteristics of this type of cases procedure.